

A drámái kezdetek

Anglikanizmus a 16. században

■ FABINY TIBOR

A (véresen zavaros) politikai és a (zavarosan véres) vallási helyzet a 16. századi Angliában

William Shakespeare-nek a rózsák háborúját (1455–1485) szemléletesen megjelenítő királydrámái (*VI. Henrik I–III.* és *III. Richárd*) remekül érzékeltetik az ekkor több mint egy évszázada dúló közép-kori testvérharc, az angol nemzetet belülről emésztő polgárháború végkifejletét, régi és új világ drámái feszültségét. A Lancaster- és a York-ház (az egyiknek a piros, a másiknak a fehér rózsá volt a szimbóluma) küzdelméből a York-dinasztia rövid, III. Richárd dik-tatúrájába torkolló uralma után, az 1485-ös bosworthi csata követ-kezményeképpen végül is egy harmadik uralkodói család: a Tudorok kerülnek ki győztesen. A hírhedt III. Richárdot legyőző Tudor Rich-mond VII. Henriként lép a trónra (ezzel a kultikus pillanattal zárul Shakespeare *III. Richárdja*). Tehát 1485-től veszi kezdetét az angol történelem legfényesebb korszaka: a reneszánsz, a humanizmus és a reformáció – a kultúra felvirágzásának páratlan időszaka.

Az egymást követő Tudor uralkodók a következők voltak: VII. Henrik 1485–1509; őt fia, a hatfelesége közül kettőt kivégeztető hír-hedt VIII. Henrik követte, aki 1509–1547 között uralkodott. Halála után három különböző feleségtől született gyermeke is uralkodott: a kamaszként elhunyt VI. Edward (1547–1553); majd a katolikus Ara-góniai Katalintól született első gyermek, „Véres” Mária (1553–1558), s végül 1558–1603 között I. Erzsébet regnált. Ő huszonöt éves ko-rától hetvenéves koráig ült Anglia trónján, s ezt a hosszú időszakot

Fabiny, T. 2014. A drámái kezdetek – Anglikanizmus a 16. században, in: Fabiny Tibor – Faludy Alexander (szerk.), *Az anglikán kereszténység évszázadai. A történelmi és a teológiai arculat változásai a 16. századtól a 21. századig*, Budapest, Luther Kiadó – Hermeneutikai Kutatóközpont, pp. 13–36.

– amely William Shakespeare (1564–1616) színházi karrierjének kibontakozásával is egybeesett – méltán nevezik Erzsébet-kornak, Anglia aranykorának. Erzsébetet a VII. Henrik egyik leánygyermekétől származó skót Stuart-dinasztia tagja, a Skóciában már uralkodó I. Jakab követte az angol trónon is (1603–1625).

Már VII. Henrik uralkodásának idején kezdett kibontakozni – főleg itáliai hatásra – a humanizmus; ebben nagy szerepet játszott az Angliában is tanító Rotterdami Erasmus (1466–1536), aki Morus Tamás (1477–1535) közeli barátja volt.

Reformáció is meg nem is: VIII. Henrik korszaka (1509–1547)

VIII. Henrik szerepe igen ellentmondásos a reformáció angliai kialakulásában. A reformáció Angliában nem hirtelen, váratlan esemény volt, mint Németországban, hanem egy lassú, fokozatos folyamat eredménye. Amíg Németországban a teológiai változás eredményezte a politikai átalakulást, Angliában ez fordítva történt. A Rómától való elszakadás Henrik uralkodásának második felében zajlott; ismeretes, hogy a király válaszában kérdésben kiéleződött az angol uralkodó és a pápa közötti alkotmányos konfliktus. Ez meglepő fordulat volt, hiszen 1521-ben az angol uralkodó még elnyerte a pápától a *Defensor fidei*, a hitvédelmezője címet, mert könyvet írt Luthernek *Az egyház babiloni fogságról írt könyvecskéje* ellen: Lutherrel szemben védelmébe vette az egyháznak a hét szentségről szóló tanítását.¹ A könyv megírásában szerepet játszott Morus is, aki egy latin nyelvű könyvében Luthert, majd az 1529-ben publikált *Párbeszéd az eretnekek ellen (Dialogue Concerning Heresies)* című művében még

¹ A reformáció eszméi ugyanakkor Angliában termékeny talajra találtak, hiszen már a 14. században John Wycliff (1330–1384) oxfordi professzor írásában élesen támadta a visszaéléseket. Wycliff és követői lefordították a Bibliát latinból angol nyelvre. Mozgalomukat, a lollardizmust eretnekségnek bélyegezték. VIII. Henrik uralkodásának nagy részében – egy esetleges újabb parasztfelkeléstől tartva – veszedelmes eretnekeként üldözték őket, és egy 1409-es törvény tiltotta a Biblia egyházi engedély nélküli fordítását angol nyelvre.

a Luthernél is veszélyesebbnek tartott William Tyndale-t, az „eretnekek kapitányát” is demonizálta (vö. FABINY 2012a). Morus művére Tyndale két évvel később, 1531-ben válaszolt. Hitvitájuk a Szentírás vagy az egyház elsődlegessége körül forgott (FABINY 2007, 2008).

„Eretnek” könyvek és fordító tudósok a máglyán

A „lutheránus eretnekség” rendkívüli gyorsasággal terjedt át Angliára is. Cambridge-ben *Little Germany*-nek nevezték a White Horse Inn társaságát, ahol személyesen vitatták meg Luthernek és követőinek a nézeteit. Wolsey kardinális, majd később Morus Tamás lordkancellár mindent megtettek, hogy elfojtsák ezt az eretnekséget.

Hamarosan máglyán égtek az Angliába csempészárúként érkezett Luther-művek (1521-ben), az első angolra fordított Bibliák (1526) s végül, de nem utolsósorban akkor még veszedelmes, „pestises” eretneknek tartott, ám a végső vallási fordulat után a hitükért mártírként tisztelt, az ügyért életüket adó hitvallók is?

A korai angol reformáció képviselőinek – William Tyndale (1494?–1536), John Frith (1503–1533), dr. Robert Barnes (1495–1540) – nézetei azért jelentősek, mert ők még bármiféle politikai széljárástól függetlenül, csupán a Szentírás ihlettségétől érintve életüket áldozták hitükért és meggyőződésükért (vö. FABINY 2014a), akárcsak a katolikus oldalon 1535-ben Morus Tamás. 1526-os első angol nyelvű Újszövetség-fordításának utószavában a Szentírás olvasása kapcsán Tyndale egyértelműen hirdeti Luthernek a törvény és az evangélium megkülönböztetéséről szóló gondolatát. Frith első jeles munkája pedig az első skót mártír, Patrick Hamilton (1504–1528) lutheri tanokat hirdető latin értekezésének angolra történő fordítása volt (Patrick's Places). Álnéven adta ki a szintén lutheri tanítást tolmá-

² Legkorábban a következőket égették meg: az egyértelműen lutheránus Patrick Hamilton 1528-ban Skóciában, a pestises eretnekséggel vádolt Thomas Hitront 1530-ban, Thomas Bilney-t 1531-ben, John Frith-t 1533-ban, William Tyndale-t 1536-ban Németalföldön, dr. Robert Barnes-t pedig 1540-ben. Vö. KING 2009.

csoló *Tézisek és antitézisek Krisztusról és az Antikrisztusról* (1529) című munkáját (FABINY 2012b). Külön tanulmányban kellene foglalni a teológiaiag leginkább képzett, doktorátussal rendelkező Robert Barnesszal, aki hosszabb időt töltött Lutherrel Wittenbergben – VIII. Henrik és Luther között is megpróbált közvetíteni, ám a király körüli konzervatív erők összefogtak ellene, és 1540-ben máglyán őt is elégették. A hír hallatán Luther külön megemlékezett Barnes evangéliumi alázatáról és a hazája iránti hűségéről.

Tyndale, Firth és Barnes, a korai „tudós reformátorok” életéről és mártíriumáról először John Foxe (1516–1587) 1563-as hatalmas *Acts and Monuments* című mártírológiai munkájából szerezhettünk tudomást. 1573-ban ő jelentette meg John Day nyomdásszal együtt *The Whole Works of W. Tyndall, John Frith, and Doct. Barnes, Three worthy Marrrys* (William Tyndale, John Frith és Doctor Barnes, a három nagy mártír összes munkái) című kiadványt.³ Magyarul két Luther-hatást is tükröző könyv jelent meg (FABINY 2005; MIKESY 2008).

A „nagy ügy” – „nőügy”

A király, az ország, sőt Európa és a római katolikus egyház számára a „nagy ügy” kétségtelenül az Aragóniai Katalintól való válás kérdése volt, aki csak leánygyermeket szült VIII. Henriknek. Katalin eredetileg Henrik fiatalon meghalt testvérbátyjának, Arthurnak volt a felesége, s Henrik az ószövetségi törvényekre hivatkozott, hogy lám, Isten büntetése van rajta, mivel nőül vette testvérének özvegyét, amit tilt Mózes harmadik könyve. A pápa azonban nem volt hajlandó érvényteleníteni a szentségi házasságot, s Henrik a pápai tiltásra a Rómával való nyílt szakítással válaszolt: 1534-ben törvénybe iktatta, hogy immár ő az angliai egyház feje (*Act of Supremacy*). Morus Tamás pedig a fejével fizetett, mivel nem ismerte el, hogy egy király bármikor is lehet az egyház „feje”.

³ *The vvhole workes of W. Tyndall, John Frith, and Doct. Barnes*, 1573.

VIII. Henrik második (ám elsőként kivégeztetett) felesége Boleyn Anna (Erzsébet édesanyja) már protestáns háttérből jött: románcuk, majd rövid házasságuk idején VIII. Henrik a pápa ellenében egykori ellenfelével, Lutherrel és követőivel is – főleg politikai okokból – belföldön és külföldön egyaránt kereste a szövetséget. A már protestáns irányba (eleinte lutheránus, később a svájciak felé) hajló Thomas Cranmert (1489–1556) tette meg Canterbury érsekének 1533-ban, aki persze készségesen meg is eskette Boleyn Annával. Az elmozdított, majd lefejezett Morust követő lordkancellár, Thomas Cromwell (1485–1540) már tudatosan erősítette a protestáns politikát: levezenyelte a kolostorok megszüntetését és azok vagyonának királyi elkobzását; támogatta a papok és a kiugrott szerzetesek házasságát, az úrvacsora két szín alatti kiszolgáltatását.

A Lutherrel való kapcsolatot a Wittenbergben is élt dr. Robert Barnes (1495–1540) teológus építette, akinek 1540-es mártírúmról már szóljunk. Bizonyára az ő közvetítésének is köszönhető, hogy 1536-ban elfogadták a *Tíz cikkelyt* (*Ten Articles*), amely különösen is az ötödik cikkelyben Luther nyilvánvaló hatását tükrözi (SZÁNTÓ 2000, 439. o.). Cromwell azt is elérte, hogy a király 1537-től engedélyezze az egy évvel korábban még Németalföldön megégetett Tyndale és az ő munkásságát folytató Miles Coverdale által fordított nagy angol Biblia (*The Great Bible*) hivatalos fordításának templomi használatát. Ebből a szempontból mellékes, hogy – belső vallási és politikai ellentétek miatt – hamarosan Cromwell is kegyvesztett lett, és szintén verpadon fejezte be életét 1540-ben.

Ugyanakkor hangsúlyozunk kell, hogy VIII. Henrik – aki ellentmondásos magánéleti visszásságai mellett teológiaiag meglepően képzett volt – az 1539-es *Hat cikkelyben* (*Six Articles*, SZÁNTÓ 2000, 453. o.) nyilvánvalóvá tette, hogy csak a pápától szakadt el, s bármennyire is engedett a reformációnak, gyakorlatilag a katolikus hitet gyakorolta: misére járt, gyónt, áldozott, s katolikusként halt meg – miközben országa protestáns lett.

Gyermekkirály és a gyorsan kiépített anglikán protestantizmus – VI. Edward uralkodása (1547–1553)

A tízéves gyermekként trónra kerülő VI. Edward uralkodása (1547–1553) főleg a király protestáns tanácsadói és elsősorban a régensként is működő Thomas Cranmer érsek egyházvezetői munkásságának köszönhetően Angliából immár egyértelműen protestáns ország lett. Cranmer a német Lutheránus teológus Osiander unokahúgát vette feleségül, s eleinte Lutheránus elveket vallott, később azonban az úrvacsoráról megfogalmazott nézetei inkább a svájciakhoz sodorták. Még Henrik uralkodása idején, 1540-ben ő írt először a nagy Bibliához, amelyet Cranmer Bibliájának is neveztek, s talán legjelentősebb tette, hogy ő készítette el 1549-ben az anglikánizmust az angol nyelvű liturgiával megteremtő *Imádságoskönyvet* (*The Book of Common Prayer*), amelyet majd 1559-ben és 1662-ben követnek a revideált s majd évszázadokon át használt változatok (CUMMINGS 2011). Cranmer és teológus tanácsadói fogalmazták meg az *Ágostai hitvallásra* sok szempontból emlékeztető *Negyvenkét cikket* (*Forty-Two Articles*), az anglikánizmus első hitvallását, amely 1553-ban hatályon kívül helyezte VIII. Henrik 1539-es *Hat cikkeljét*, s ezzel az anglikán egyház (The Church of England) hivatalos hitvallása lett. Ennek módosított és némileg rövidített változata az 1571-től mindmáig hivatalos anglikán hitvallás, a *Harminkilenc cikkely* (*Thirty-Nine Articles*).⁴ Cranmer és a reformátorok első nemzedéke jól tudta, hogy az anyanyelven megjelenő Biblia és a liturgikus könyv még nem elég ahhoz, hogy a megreformált keresztény hit tanítása eljusson a néptudatáig és szívéig. A papság nagy része ugyanis még nem tette magáévá a reformatori felismeréseket, s még prédikálni sem tudtak. Cranmer vezetésével összeállítottak egy angol nyelvű prédikációs-kötetet *Certain Book of Homilies* címen (magyarul: MUDRIZKI 2010), s a papságnak a benne megadott témák (például a Szentírás olvasása,

bűn, megváltás, igaz hit, szeretet, engedelmesség, szajhaság, viszály stb.) alapján kellett prédikálni. Az angol nyelvű Szentírás és a liturgia mellett ez a végredményben prédikációkká formált angol nyelvű gyakorlati dogmatika és etika lett az anglikánizmus jövőjét is meghatározó alapzat. Ez elengedhetetlen volt a reformáció terjedéséhez. Mindennek felismerése Cranmer zsenialitását és odaadó egyházépítő tevékenységét jelzi, bár a Lutheránusok számára némileg fájdalmas, hogy az úrvacsoráról szóló tanítása már eltávolodott Lutherétól.

Szélsőségből szélsőségbe: Véres Mária és a katolikus ellenreformáció (1553–1558)

Bármilyen hatás, különösen, ha az radikális, könnyen kiváltja az ellenhatást. A kamaszkirály hirrelen halála után VIII. Henrik spanyol katolikus feleségétől, Aragóniai Katalintól született első leánya került trónra, aki „Véres Mária” (Bloody Mary) néven írta be nevét a történelembe. Mária II. Fülöp spanyol királyhoz ment feleségül, s minden törekvése arra irányult, hogy Angliában helyreállítsa a katolicizmust. Uralkodásának rövid öt esztendeje alatt mintegy háromszáz protestánt égettek meg, de legtöbben a kontinensre, Németországba vagy Genfbe menekültek. Kálvin környezetében egy nemzetközi bibliafordító akadémia működött, s a száműzött, immár a kálvinizmus, illetve a puritanizmus felé hajló angolok újra lefordították a Bibliát, amely a *Genfi Biblia* (Geneva Bible) néven vált ismertté (1560).

Miközben a száműzöttek hangyaszorgalommal fordítottak, odahaza tombolt a vallási terror. Mária trónra lépését követően hamarosan (már 1553 szeptemberében) Thomas Cranmer érseket (akinek utódja Reginald Pole katolikus érsek lett 1556–1559 között) a másik két neves reformátorral, Hugh Latimerrel (1485–1555) és Nicholas Ridleyvel (1500?–1555)⁵ együtt a Towerbe zárták. A következő év elején Oxfordba hurcolták, majd börtönbe vetették őket. Cranmer, hogy életét mentse, többször megtagadta addigi elveit, kinyilvánította visz-

⁴ Magyarul Erdős Károly 1912-es és később Tótfalusi István által javított fordítása in: SZANTÓ 2000, 454–467. o.

⁵ Írásaikból szemelvények in: ROWELL et al. 2001, 13–19., 52–53. o.

szatérését a katolikus egyházba, és alávetette magát az uralkodónak. Mária királynő azonban nem kegyelmezett neki, és nem vonta vissza a halálos ítéletet. 1556 márciusában Cranmert máglyán megégették. Oxfordban ma is látható a híres „mártírok oszlopa”. A vesztőhelyen Cranmer nemcsak megtagadta tanainak visszavonását, hanem tűzbe tette azt a kezét, amellyel aláírta tanításának visszavonását, és így ment a máglyára. Sztárai Mihály 1560-ban históriás éneket írt róla *Historia Cranmerus Tamás érseknek igaz hitben való állhatatosságáról* címmel (vö. KEVEHÁZI 2005, 270–274. o.; Ács 2012).

Egyensúlyban: a szélsőségektől mentes mérsékelt anglikanizmus: I. Erzsébet (1558–1603)

Egy országban akkor van béke, a kultúra akkor virágzik, ha az ellentétek kiegyenlítik egymást, s beáll az egyensúly. Ezt történt a huszonöt évesen trónra lépő Boleyn Annától született I. Erzsébet trónra lépésével 1558-ban. A száműzöttek hazatértek Németországból, Németalföldről, Genfből, s John Foxe neves egyháztörténész már 1563-ban megjelenteti mártírológiáját, az *Actes and Monumentes*, amely később számos kiadást megér,⁶ és az angol nyelvű Biblia mellett a protestáns családok lelki épülését szolgálja. 1559-ben kiadják a *Book of Common Prayer* új változatát, amely nem ellenséges a katolicizmus iránt: megőrzi az egyházi hierarchiát, angol nyelven gazdag liturgiát kínál, s ezáltal azt az üzenetet is hordozza, hogy az anglikanizmus valóban *via media*, egyensúly a katolicizmus és a Genfből importált kálvinizmus között. 1563-ban hivatalosan kihirdetik a *Harminckilenc tételt*, a már említett klasszikus anglikán hitvallást. 1568-ban megjelenik a korábbi fordítások szalonképes változatának szánt *Bishop's Bible* (a püspökök Bibliája) Matthew Parker érsek előszavával. Érdekes, hogy

⁶ Thomas Freeman szerint John Bale (1495–1563) tekinthető az angol protestáns mártírológia megteremtőjének; az ő tanítványa volt a nagyobb hírnévre szerzett John Foxe. Foxe munkája 1563–1689 között kilenc kiadást ért meg, s készítették belőle számos rövidített kiadást is.

bármilyen gondos püspöki figyelemmel is készült ez a fordítás, olyan erővel sohasem hatott, mint az 1560-as *Genfi Biblia*. (Shakespeare is inkább az utóbbit idézte a műveiben.)

Még úgy tűnik: a „szűz királynő” bölcs regnálása idején Angliában béke honol, s a jövő ígéretes. Bár az anglikán mise (istentisztelet) látogatása az állampolgároknak minden vasárnap kötelező, a katolikusok – szolid keretek között és néha – gyakorolják hitüket.

Am hamarosan egyre inkább megjelennek és sűrűsödnek a felhők Anglia égen. 1570-ben a pápa hivatalosan is kiközösíti Erzsébetet, s alattvalóit lázadásra szólítja fel. Válaszként megszervezik a királynő elhárító „elit alakulatrait” (trained bands). 1580-tól – sokszor álruhában – jezsuita misszionáriusok tűnnek fel Angliában. Az 1570-es évektől rekuzánsoknak (vonakodó, megtagadó) nevezték azokat, akik nem jártak az anglikán istentiszteletekre, és inkább a térítő céllal Angliába küldött katolikus papokra hallgattak. A titokban szerveződő jezsuita társaság tagjai közül százhuszonötöt kivégeznek (Szűk 2008). Az egyik leghíresebb közülük Edmund Campion (1540–1581). Ekkor Erzsébet híres/hírhedt kémfőnöke, Sir Frances Walsingham (1531–1590) vezetésével már a katolikusokat üldözik, hiszen szervezkedésük politikai fenyegetést jelent a protestáns hatalom számára. Nem ok nélkül. II. Fülöp spanyol király nagy armadája – a katolikus Európa „hátszelével” – 1588-ban megtámadja Angliát. Az angol hadiflotta azonban fergeteges győzelmet arat, s ezzel Anglia az elkövetkező évszázadokban a protestáns Európa legszilárdabb bástyája marad.

Vannak azonban más jellegű problémák is. Az európai kálvinizmustól érintett anglikánok túl katolikusnak érzik a ceremóniákat és az egyházi hierarchiákat őrző anglikanizmust. Megjelennek a puritánok. Kritizálnak mindent, ami „katolikus”, de olyat is, ami túlságosan emberi, vagyis a kultúrát és a művészeteket is. Egy nagy angol anglikán költő, zsolnárfordító, Sir Philip Sidney (1554–1586) a puritánok bírálatával szemben veszi védelmébe a megtámadott költészetet. Mint írja, nagyon egyoldalú az az állítás, hogy a „költők hazudnak”. A puritánok kipredikálják a színházakat; válaszul a színházban nevetéssé tesszik a puritánokat. Úgy tűnik, mintha ket-

